

PAPER DETAILS

TITLE: POTESAS ve POPULUS ARASINDAKI MESAFE DARALIRKEN

AUTHORS: Fatih ERTUGAY

PAGES: 199-222

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1000739>

POTESTAS ve POPULUS ARASINDAKİ MESAFE DARALIRKEN AUCTOCRİTAS'I YENİDEN ELE ALMAK

*Fatih ERTUĞAY**

ÖZET

Bu çalışmada, modern siyaset biliminin bazı aslî kavramlarından hareketle Türk siyasetinde son dönemlerdeki kimi yapısal ve zihinsel dönüşümler, siyaset ve toplum ilişkisi bağlamında ele alınacaktır. Batı'da modernleşme ile birlikte meşruluğun yegâne kaynağı olan halk (populus), Cumhuriyet dönemi Türk siyasal düşüncesinde de meşruluğun kaynağı haline gelmiştir. Ancak bir farkla ki, iktidarın ondan türetildiği, başka bir ifade ile yönetimin/kullanımın ne adına olacağı sorusunun cevabı olan bir gerçeklik değil, bizzat devlet tarafından inşa edilen; ahlak, görev ve amaçlar etrafında biçimlendirilen persona civitatis topluluğu olarak kabul edilen bir halk vardır. Dolayısı ile de populus'un bu şekilde değerlendirilmesi onunla doğrudan ilişkili diğer iki kavramın potestas ve auctoritas'ın da paralel bir anlam kaymasına ve pratiğine uğramasına yol açmıştır. Son dönemde Türkiye'de yaşanan bir dizi siyasal, sosyal ve yapısal-zihinsel değişim, söz konusu kavramları yerli yerine oturtma açısından önemli bir imkân sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Meşruiyet, Halk, Kriz, Cumhuriyet.

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü. fertugay@hotmail.com

GİRİŞ

Meşruiyet sorunu, zorunlu olarak farklı yollarla da olsa her toplum tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Farklı olsalar da bu çözümler insanlığa özgü bir modele hep sadık kalındığını, ortak bir sosyal mantığa uyulduğunu göstermektedir. Bu sorunun şu ya da bu biçimde çözülmesi özü itibari ile aslında ilke ve uygulama/auctoritas ile potestas arasında uygun bir bağ kurmaktan başka bir şey değildir. İlke ve uygulama ilişkisinin bir diğer adı da siyasal iktidar ilişkisidir¹. İlk sosyal topluluklarda dahi farklı mahiyetlerde ortaya çıkan bu iktidar ilişkisi, Yeni Çağ sonrasında Batı Avrupa’da beşeri ilişkilerin hemen her alanında yaşanan değişikliklerle birlikte nitelik ve içerik değişimine uğramıştır. Modern siyasetin kavramlarının oluşumunda ve içeriğinin şekillenmesinde son derece belirleyici olan modernleşme, yeni meşruluk arayışlarına yol açmış; iktidarın (potestas) ilkesini (auctoritas)² yeni bir forma büründürerek, Ortaçağ’ın meşruluk kaynağı olan dinin ve onun temsilcisi olan Kilisenin bu rolünü kaybetmesine ve meşruluğun yegâne kaynağı olarak halkın/ulusun³ ortaya çıkmasına yol açmıştır.

¹ Cemal Bali Akal, *İktidarın Üç Yüzü*, 3. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s. 15.

² Auctoritas, otorite kelimesinin türetildiği Latince bir kavram olarak Roma’da bazı imparatorlarla diğerleri arasındaki farkı vurgulamak için kullanılırdı. Bu anlamda bazı imparatorların sadece potestas’ı, çıplak iktidarı varken, Octavius Auctorias gibi bazılarının ise potestas’ın yanı sıra auctoritas’ı da vardı. Bu aynı zamanda bir çeşit saygınlık anlamına da geliyordu. Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, 6. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 47: Daha açıkçası Roma yönetim sistemi içinde kullanılan iki terimden biri olan auctoritas, “iktidarın ilkesi”ni, potestas ise “iktidarın kullanılış biçimi”ni ifade etmektedir. Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 160: İlk olarak Roma anayasasında kullanılmış olan auctoritas, eylem noktasında bağlayıcı kurallar koyan nihai ve üstün iktidarı anlatıyordu. Diğer yandan ortaçağ siyasal eylemine uyarlanan bu kavram, din alanında Kilise’ye tabi olan imparatorun dünyevi sorunlar alanında iktidarını (potestas) kullanırken, Tanrı kelamının bilgisine sahip olanların auctoritas’ını kabul etmesi zorunluluğu anlamına geliyordu. Walter Ullmann, *Principle of Government and Politics in The Middle Ages*, Methuan, Londra, 1966, s. 57 vd.

³ Halk, ulus ve millet kavramsal düzeyde farklı gerçekliklere tekabül etmektedirler. Her ne kadar ulus ve millet aynı anlama gelseler de, Türkçe literatürde kullanıma göre farklı anlamlar yüklenebilmektedir. Bu çalışmadaki *halk/ulus* ve *halk/millet* şeklindeki kullanımlara, burada kritik edilen anlayışın ve düşünüş biçiminin her iki kavramı, hem aralarındaki farkı ortadan kaldıracak şekilde hem de ideolojik bir deformasyona uğratacak şekilde ele almasına işaret etmek amacıyla yer verilmiştir. Bu kullanımda halk ulusla eşitlenmiş ve halkçılık da milliyetçiliğe ev-

Modern devlet, Weber'in kavramsallaştırmasıyla meşruiyet sorununu yasal/ussal otorite bağlamında çözmeye çalışırken, bu yasallığı ve rasyonaliteyi halkın iradesi olarak takdim etmiştir. Bu ilişkide devlet, Ortaçağ zihniyetine yabancı olan hukuku yaratma düşüncesinin⁴ aygıtı, başka bir anlatımla yasanın hem üreticisi hem de kodifiye edicisi ve halk da bizzat hukukun yaratıcısı haline gelmiştir. Bu durum da nispeten yeni bir olgu ve yeni bir dönemin başlangıcıdır. 16. yüzyıldan önce sosyal ilişkileri düzenleyen örf ve adet hukuku, Roma hukukunun kalıntıları ve Hristiyan tabîi hukuku olmuştur. Hukukun merkezî bir organ tarafından bilinçli olarak yaratılabileceği düşüncesi yeni bir durumdur⁵. Yasa artık “şu kişinin, şu kurulun, şu kümenin bağımsız buyrukları” değil, toplumun bir ürünü olarak ortaya çıkacaktır. Böylece modern meşruiyet belli bir dünyevi alan (toprak) üzerinde, belli bir sosyal bütünde (halk) aranacaktır⁶. İlke/auctoritas ve kullanım/potestas artık, dünyevi bir alanda yeni bir nitelik ve biçim kazanacaktır.

İlke ve kullanımın bu şekilde ele alınması, dünyevi bir alan üzerinde (ülke) ve belli bir sosyal bütünde meşruiyetin kaynağının aranması; bu anlamda modern bir devleti inşa etme ve modern bir içeriğe kavuşturma çabaları bu coğrafyada Cumhuriyetin kurulması ile söz konusu olabilmıştır. Milli Mücadele dönemi boyunca demokratik bir anlayışa işaret edecek tarzda siyasete ve yönetime katılma vurgusuyla karşımıza çıkan halk ve halk/ulus iradesi söylemi, daha sonraki yıllarda mahiyet değişikliğine uğramış, *halk için halka rağmen anlayışı* çerçevesinde yeniden formüle edilmiştir. Bu dönemde meclis, siyasal katılım ve demokratik karar alma mekanizmalarının malûliyetine rağmen halkın siyasal hayata katılmasının tek ve yeterli biçimi olarak görülmüştür. Ayrıca bu dönem, devletin, ona itaati sağlayan iki öğeden gücü, rızaya öncelediği bir dönem olarak da öne çıkmış, siyasal iktidar (potestas) ile halk arasındaki mesafe açılmıştır. Ne adına yönettiğini, yönetilenlere açıklamayan ve bunu onlara kabul ettire-

rilmiştir. Ayrıca demos ve Latincesi populus anlamındaki halk kavramının üzerine oturtulduğu zeminin belirsizliğine dair literatürdeki tartışmalar da ihmal edilmmiştir.

⁴ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, Çev. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, 2. Baskı, Lİberté Yayınları, Ankara, 2004, s. 66.

⁵ Barry, s. 66.

⁶ Akal, s. 329.

meyen bir siyasal iktidar olamayacağına göre, dönemin siyasi iktidarı, itaatin güç ayağına istinat ederek, pozitivist bir mantıkla yeni bir meşruiyet içeriği, yeni bir ilke inşa etme uğraşı içerisine girmiştir. Halk/ulus manevi ve soyut bir varlık olarak kabul edilmiş, tek bir parti örgütü ve onunu lideri ile meclis, bu soyut varlığın somut tezahürü olarak görülmüştür. Böylece halkın istek, değer ve beklentilerinin, dolayısı ile halkın dışarıda bırakıldığı, ama o soyut varlığın somut temsilcileri tarafından içeriği doldurulan ebedi bir ilke/auctoritas inşa edilmiştir.

Bu bağlamda potestas, mutlak devlet iktidarı olarak algılanmış ve devlet de toplumu sıkı sıkıya denetlemenin ve biçimlendirmenin bir aracı olarak kullanılmıştır. Populus, devletin kişilerinden, persona civitatis'lerden oluşmuş yekpare, bir ve bütün olarak, varlığını devletin ve kamunun uğrunda feda etmesi gereken; siyasal olarak bir anlam ifade etmeyen *basit bir toplam* olarak algılanmıştır. Auctoritas, önderin, şefin, liderin ya da partinin iradesi olarak değerlendirilmiş; asıl önemlisi, bu iradelere ve siyasal hayatın tüm düşün ve eylemliliklerine de kaynaklık eden bir resmi ideolojiye dönüşmüştür.

Dönemsel olarak bu algı ve anlayış hem restore edilmiş, hem de tahkim edilmiştir. Ayrıca her yeni anayasa döneminde bu *durumu* koruyacak yeni kurumlar ve yapıların da ihdas edilmesi ihmal edilmemiştir. Bununla birlikte oldukça uzun bir süre bu ilke (auctoritas), siyasal iktidarın eylemlerini justifiye etmiş, hayatı tanımlamış ve bu tanımlı hayatı bireylere haklı olarak göstermiş, bütünleşmiş düşüncelerden oluşan total bir sistem kurmuş⁷ olmasına rağmen, siyasal iktidarın bu zemin üzerinde yükselen meşruiyeti, buna dayanan dogmatik inançlar, zorunlu kabuller, mutlak gerçeklikler ve değişmez ilkeler tartışılmaz ve itiraz edilemezlik niteliğini kaybetmeye başlamıştır. İktidarın toplumun gerçek ortamının dışında üretilmesinin önü kapanırken, siyasetin toplumun kendi gerçekliğine açıldığı bir süreç söz konusudur. Populus potestas içerisine sızmakta, ona nüfuz etmekte, bu da auctoritas'ı bir daha yeniden ele almayı zorunlu hale getirmektedir.

⁷ Halis Çetin, *Modernleşme Krizi İdeoloji ve Ütopya Arasında Türkiye*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007, s. 182.

AUCTORITAS'I POPULUS ÜZERİNDEN İNŞA EDEN MODERN SİYASİ İKTİDAR (POTESTAS)

Modern devletten önceki siyasal örgütlenme biçimleri, örneğin Eski Yunan polisleri, Roma İmparatorluğu, feodal krallıklar ve kent devletleri, modern devlete özgü siyasal iktidar *bir*'liği anlayışından uzaktılar. Modern dönemden hemen önceki son halka olan ortaçağın siyasal toplumu, yalnızca potestas ile donatılmıştı. Başka bir ifade ile şiddet kullanmayı kapsayan basit bir yaptırım gücü olan devlet, meşruluğu, dolayısı ile de iktidarın ilkesini (auctoritas) kendi içinde üretememiştir. Bu nedenle kral, kendi dışında aşkın bir güce ve onun dünyevî temsilcisine (Kilise'ye) bağımlı olmuştur. Devletin egemen olarak ortaya çıkması için, siyasal iktidarın iki boyutunun, ilkesi (auctoritas) ile kullanılış biçiminin (potestas) bir bütün şeklinde *bir*'leştirilmesi gerekmiştir. Böylece modern devlet, auctoritas ile potestas'ın bir merkezde toplanması ve laik bir içerik kazanması ile mümkün olmuştur⁸.

Ortaçağ'da bir kişinin bir başkası üzerindeki iktidarını meşru ve haklı kılan şey, aynı şekilde siyasal iktidarın kullanımının meşrulaştırılmasını sağlayan şey, Papanın kutsamasıydı. Sekülerleşme süreci, diğer bir ifade ile auctoritas ile potestas'ın *bir*'leşmesi bu ilişkiyi farklılaştırmış ve kutsama işini Papadan alarak, tek tek bireylerden oluşan halka vermiştir. Artık yeryüzünde dünyevi olan her şey Kilisenin yetki alanı içinden çıkmıştır. İnsanlar ruhlarından başka, bedenlerine ait olan her türlü faaliyeti ruhani otoritenin hükmü altına girmekten kurtarmıştır. Bu süreç özelde de siyasal iktidarın, başka bir ifade ile prensin, kralın ya da imparatorun özerk alanını ifade eden iktidarın kullanımının (*potestas*'ın) neye göre olacağını belirleyen ve o ana kadar Kilisenin otoritesinde bulunan *iktidarın ilkesi*'nin (*auctoritas*'ın) de dünyevi alana indirildiği/çekildiği bir süreçtir⁹. Böylece devlet, Kilisenin basit bir aracı olmaktan çıkmış, varlık nedeni dünyevileşmiş ve insansılaşmıştır. Dahası egemenlikle donatılmış ve bu egemenlik de yalnızca toplumdan kaynaklı hale getirilmiştir. Devleti aşabilecek, ona üstün yapılar reddedilmiş, onu bağlayabilecek başka bir meş-

⁸ Ağaoğulları ve Köker, s. 10.

⁹ Bu süreç, "*omnis potestas a Deo*"nın yerini "*omnis potestas a populus*"a bıraktığı bir süreçtir.

ruiyet kaynağından kurtarılmış ve devletle halk/ulus arasında¹⁰ yeni bir meşruiyet ilişkisi kurulmuştur. Artık Yasa'yı söyleme gücü ve yetkisi halka aittir.

Bundan böyle modern meşruiyet, belli bir dünyevi alan üzerinde, belli bir sosyal bütünde (halk) aranmaya başlanacaktır. Modern siyasi iktidar tipinde, toplumdan farklılaşan siyasi güç odağında ve dünyevi bir alanda, Yasa söyleme (ilkeyi ortaya koyma) ve uygulama (potestas) işlevleri bir araya gelir. Hobbes'un Yasa söyleyen egemeni ya da kral-devlet belirmiştir. Böylece kurulan mutlakiyetçi yapı modern demokrasinin kökeninin de araştırılması gereken yerdir. Çünkü krallık iki iktidarı ya da siyasi iktidarın iki unsurunu bir araya getirirken, Yasa'yı dünyevileştirmek gibi çok önemli bir değişikliği gerçekleştirmiş, yolu Yasa yaratıcı rolü kraldan devralacak yeni bir sosyal bütüne açmıştır. Yol, modern "respublica"ya (cumhuriyet) da açılan yol olacaktır. Ulus-devlet, egemenlik ve demokrasi kavramları bu hayati değişiklik üzerinde anlamlarını bulacaktır. Modern demokrasi, ulusun Yasa yaratıcı bir dünyevi işlevi üstlendiği anlayıştır. Ama Yasa yaratıcı olarak kendini ortaya koyan toplum (ulus), demokrasinin geleneksel anlamını zorlayacak şekilde, uygulama işlevini, yöneten/yönetilen ayrımı doğrultusunda, farklılaşmış bir aygıt (devlete) bırakmaktadır¹¹.

Ulus, modern devletin meşruiyet kaynağı olmuştur. Toplumsal rıza (auctoritas) ve siyasal iktidar (potestas) birbirleriyle tamamen örtüşerek meşruiyet toplumdan menkul hale dönüştürülmektedir. İnsanlar bundan sonra kendilerinden ayrı ve bağımsız bir siyasal iktidar meşruiyetine değil, bizzat kendilerinden kaynaklı bir iktidarla muhataptırlar. Bir anlamda siyasal iktidar ile toplumsal rıza aynı şeydir. Meşruiyetin kaynaklığı da tepeden inme yasalara değil, toplumun içinden topluma ait değerlere indirgenmektedir¹². Böylece devlet kendisine itaat edilmesini sağlayan zorlayıcı gücünü (potestas) ona meşruiyet kazandıran, yönetilenlerin rızasını

¹⁰ Modern devletler, doğal olarak monisttir ve bu yönleriyle *ilke*'nin gücünü *populus*'un iradesinden aldığı bir anlayışı temsil ederler. Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s. 114.

¹¹ Akal, s. 329, 338.

¹² Çetin, s. 33.

sağlayan otoritesiyle (auctoritas) birleştirir. Dolayısı ile yöneticiler artık yönetme yetkisini¹³, toplum aracılığıyla elde edecek ya da otorite, önce topluma verilecek sonra toplumdan yöneticiye ulaşacaktır.

Bununla birlikte Antik demokrasiyle modern demokrasi arasındaki niteliksel farkı göz önüne alarak, modern siyasal iktidarın, üzerinde ciddi yetle durulması gereken bir yönüne de dikkat çekmek gerekir: Birinci tip demokraside, toplum, yaratıcısı olmadığını düşündüğü bir Yasa'ya göre kendi kendini *yönetir*. Modern demokrasideyse toplum, yaratıcısı olduğu düşünülen bir Yasa'ya göre kendini *yönettirir*; çünkü ulusun karşısında bu kez uygulayıcı bir aygıt ya da zorlayıcı güce (meşru şiddet tekeli) sahip devlet vardır. Batı'da devlet, sivil toplum, egemenlik, sosyal sözleşme, birey, ulus, demokrasi, laiklik, kuvvetler ayrılığı, cumhuriyet gibi siyasi hukuki kavramlar XVI. yüzyıldan başlayarak yeni bir düşünsel alan oluşturlar. Söz konusu oluşumu belirleyen, yasama işlevinin dünyevileşmesidir. Ama tanrısal yasaların hâkimiyetine son veren bu kökten değişikliğe, devleti yücelten bir gelişme eşlik edecektir. Yasa'nın yaratıcısına dönüşecek olan bir sivil toplum düşüncesi belirirken, ona hâkim olan bir kutsal devlet ideolojisi de ortaya çıkar. Artık toplumu ondan farklılaşmış ve süreklilik kazanmış bir kurum adına geride bırakan, bütüncü bir yaklaşım hâkim olacaktır¹⁴. Buna ek olarak Yasa/uygulama ilişkisini dünyevi bir alanda düşünen ve Yasa yaratıcı olarak düşünülen modern toplumlarda, Yasa'nın sırrına vakıf olan yeni insan ve tabîî yöneticiler¹⁵, toplumu yön-

¹³ Bu yönetme yetkisinin en önemli boyutlarından biri hukuk yaratmadır. Modern devlette hukuk artık, çok eski zamanlarda ortaya çıkmış, geleneklere dayalı yasal kuralların ya da geleneksel ayrıcalık ve bağışıkların veya bunlara benzer hukuk ilkelerinin bir ifadesi olarak algılanmamaktadır. Modern hukuk, bir çıkarılmış yasalar bütünüdür; pozitif hukuktur, istenmiş, yapılmış, egemenliği kullanan devletin kendisince çoğu kez açık, belgelenmiş ve çoğu kez yeni kararları geçerli kılınmış bir hukuktur. Poggi, s. 123: Benzer bir durum Antik Yunan'da da yaşanmıştır. Atina'da Solon, Tanrıların istencinden kaynaklanmayan, temelleri bir toplumsal uzlaşma, sözleşme ürünü olan ve bu nedenle gerekli görülen her durumda değişime açık bir özelliği bulunan kutsal, mutlak ve değişmez olmayan yazılı yasalar yapmıştır. Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 29-30.

¹⁴ Akal, s. 341-342.

¹⁵ Burada, yöneticilerin halkın iradesi ile işbaşına gelmesi anlamında demokrasi'nin birçok problemini ve yanıltıcı yönlerini açıklamak mümkün değildir. Bu nedenle, şu kadarını söylemek yeter ki "bir bireyin sahici temsilcisi daima onun emirlerine tabidir, her an azledilebilir ve efendisinin çıkarlarının veya arzularının aksine hareket edemez. Açıktır ki, bir demok-

lendirilebilir *bir bütün*¹⁶ olarak görmeye başlayacaklardır. Bu da dünyaya ve topluma ilişkin bütünüyle farklı bir zihniyetin; tarihi yapan ve dünyayı kuran modern insan düşüncesinin ortaya çıkmasından başka bir anlama gelmeyecektir. İnsan topluluklarını düzenleme ve belli bir amaca yöneltme görevini üstlenmiş devlet tasarımı da böylece doğmaktadır¹⁷.

Ancak yine de, devlet ya da değil, bir meşruiyet kaynağı aramayan, düzenleyici ya da uygulayıcı gücünü bir Yasa'ya bağlı kılmayan siyasi iktidar tipi olamayacağına; toplumun kendini yönettiği zaman da, onu ondan farklılaşmış bir odak yönettiği zaman da, yönetenin ne adına yönettiğini söylemek zorunda olacağına; hiçbir topluluk, saygı duyduğu bir ilke adına siyasi iktidara rıza göstermeden kendini yönettirmeyeceğine göre elbette her siyasi iktidar ilişkisi, kurallara uyulmasını sağlayanlarla, kurallara uymak zorunda olanlar arasındaki güç ilişkisi olduğu ölçüde, onay ve itaati gerekli kılar. Kurallara uymak zorunda olanlar, iktidar ilişkilerinin gerçekliğine ve nesnellğine, uyma eyleminin zorunluluğuna ve zorlamaların haklılığına inanmalıdırlar¹⁸. İşte modern dönemde haklılığa olan bu inancı nispeten rasyonel temeller üzerinde inşa eden ve ilkeyi halkın iradesinde arayan modern siyasal iktidar, eylemlerinin meşruiyetini geleneksel siyasal toplumun aksine, kendinde ya da dışsal, aşkın bir kaynaktan değil toplumda aramaktadır.

Modernleşme, meşruiyet sorununu pratik alana; dinsel, metafiziksel ve mitsel kökenler yerine fizikî gerçeklerin belirleyiciliğine indirir. Modern meşruiyet, Tanrı yerine insanı, gelenek yerine kuralları, metafizik amaçlılık yerine fizikî araçlılığı ve mitolojiler yerine kurumları koyar¹⁹. Bu açıdan bakıldığın modern meşruiyet, siyasal iktidarın otoritesini bina ettiği ve

raside 'temsilci' hiçbir zaman bu gibi temsilcilik işlevlerini göremez, oysa bu özgürlükçü bir toplumla uyuşan tek anlayıştır". Murray N. Rothbar, "Devletin Anatomisi", *Liberal Düşünce*, Sayı 34, Güz 2004, s. 267, 1. dip not.

¹⁶ Bu, *bir bütün* anlayışının totaliter uygulamalara kapı aralayabilme ihtimalinin de, elbette ki gözden uzak tutulmaması gerekir. Böylesi bir anlayışta devlet, tüm toplumun düşünce ve eylem alanındaki her türlü etkinliğinin tek kaynağı ve temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu durumda devlet, halkın/ulusun meşru tek temsilcisi olarak, bir ve homojen bir halk yaratma, kendi ideolojik anlayışı çerçevesinde toplum için öngördüğü totaliter bir yaşam alanı oluşturma faaliyetine girişmektedir.

¹⁷ Akal, s. 339.

¹⁸ Akal, s. 351-352.

¹⁹ Çetin, s. 44.

topluma ilan ederek kendini bağımlı saydığı bir konsensüs derecesini ve insanların kuralları kabul etme ve siyasal iktidarın bu kurallara adil bir şekilde uyduğuna inanma derecesini ifade eder²⁰. Bu anlamda siyasal iktidar, ancak inanma derecesini koruyabildiği ölçüde, başka bir ifade ile kendisine bağlı olanların irade ve rızalarına ters düşmediği ve kısıtlı bir ölçüğe sahip olduğu müddetçe meşru olacaktır. Ayrıca onun meşruluğu, onun seçkinliğine veya kutsiyetine bağlanamaz; otoritenin meşruluğu bireylerin onayını gerektirir²¹.

Bununla birlikte siyasal iktidara meşruluk sağlayan ölçütler de zaman ve mekândan bağımsız ve değişmez değillerdir, zaman içinde ve farklı mekânlarda değişkenlik gösterirler. Meşruluk, bir siyasal iktidarın toplumsal düzeni ve uyumu sağlayabilmesinin, aynı zamanda iktidarını sürdürebilmesinin yegâne yoludur. Bu nedenle her siyasal iktidar, bireylerin iradesine ters düşmeyen bir siyasal ve toplumsal düzeni oluşturmaya ve kendilerini meşru olarak kabul ettirmeye/göstermeye çaba gösterirler. Bununla birlikte bir iktidarı meşru kılan ölçütler sabit değillerdir ve sürekli bir değişim halindedirler²². Bu itibarla meşruluk kaygısı yaşayan her siyasal iktidar, değişen toplumsal özellikleri, toplumun yerleşik değerlerini ve beklentilerini her zaman göz önüne almak zorunda olacaktır.

TÜRK SİYASETİNDE BUNALIM: AUCTORİTAS'I YENİDEN DÜŞÜNMEK

Kendini, imparatorluğun geleneksel meşruluk anlayışlarından kopma üzerine kuran Cumhuriyet, yeni kavramlar, anlam dünyaları ve simgeler üzerinden yeni bir meşruiyet arayışı içerisine girmiştir. Hiç şüphesiz ki, bu reddediş ve kopuş iddiası, dile getirilişindeki kadar gerçekçi ve tam bir ayrıma imkân verecek nitelikte berrak değildir. Cumhuriyet, bir kopuş olduğu kadar aynı zamanda bir sürekliliğin de adıdır. Pek çok alanda kendinden önceki dönemin anlayış, uygulama ve kurumlarını devralmıştır.

²⁰ David A. Apter, *The Politics of Modernization*, University of Chicago Press, Chicago, 1965, s. 236.

²¹ G. W. Smith, "Siyasal Yükümlülük", Çev. Bülent Peker ve Nevzat Kırac, içinde *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, II. Cilt, Ed. David Miller vd., Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994, s. 303, 377.

²² Vahap Coşkun, *Ulus Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009, s. 139.

Burada ele alınan konu açısından önemli olan öncelikle meşrulukla halk arasında teoride kurulan güçlü ilişki ve bunun güçlü bir söyleme dönüşmesi, ikinci olarak da devlete biçilen modernleştirici ve dönüştürücü misyon çerçevesinde devlet-halk ilişkisinin sorunlu mahiyetidir. Devlet-i Aliyye'nin anayasal bir monarşiye dönüşmesi ile birlikte gündeme giren *halkın rızası* söylemleri, Cumhuriyetle birlikte bizzat bir anayasal ilke halini almış ve halk, egemenliğin tek kaynağı/sahibi olarak ilan edilmiştir. Böylece potestas'ın kullanımının da görünüşte halkın iradesinin ve rızasının şekillendirdiği bir ilke'ye (auctoritas) göre olacağı ilan edilmiş oluyordu. Ancak önce uygulama bu anlayışla ters düşecek, daha sonra bizzat anlayışın içeriği uygulamaya göre yeniden formüle edilecek, ilke ve onun kullanımı tek bir yerde *cem* ve *mezc* edilecektir.

1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte yeni devlet aynı anda yeni meşruiyet araçlarını devreye sokmaya başlamıştır. İlke önce millet/halk üzerinden inşa edilmiş daha sonra parti ve lider bu ilke ile onun kullanımını tek bir yerde bir araya getirmiştir. Lider, kendi eserinde şahsına yönelik birçok ululayıcı vasıflar²³ kullanarak kendi kendini tanımlar; kendini bir kahraman olarak takdim eder, bu yönüyle "bir takım hakları olduğunu ve meşru tapınılma taleplerinin yerine getirilmesi"²⁴ni, kendine inanılmasını, itaat edilmesini bekler ve bir anlamda iktidarın bu suretle kullanımının meşrulaştırmasını kendi kahramanlığı ve karizması üzerinden tesis eder. Aslında lider, neden ya da ne adına yönetiyorsunuz ve yönetebilmek için emirlerinizin ve buyruklarınızın uygulatılmasını sağlamak için güç kullanma hakkını nereden alıyorsunuz, sorusunu iki aşamalı bir cevapla açıklar. Egemenliğin ve dolayısı ile iktidarın kullanımının yegâne kaynağı olarak önce halkı işaret eder. Ancak halk ne iktidarı kullanmaya ehildir, ne de bu iktidarın nasıl, hangi ilke ve değerler çerçevesinde kullanılacağı halka bakılarak belirlenebilecek durumdadır. O halde yapılması gereken, halkın adına konuşacak bir parti ve halkın peşinden gideceği bir önderin, iktidarın nasıl ve ne adına (auctoritas) kullanılacağına karar vermesidir. Böylece iktidarın kendisine itaat edilmesini sağlayan zorlayıcı gücü ile ona meşruiyet kazandıran, yönetilenlerin rızasını sağlayan iktidarın

²³ Halâskâr, hâmi, bâni, mürebbi, mürşit, vasi, pişüva, layetezelzel, gibi.

²⁴ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt I Atatürk'ün Nutku*, 3. Baskı, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008, s. 156.

ilkesi bir yerde birleştirir. Potestas, auctoritas'ı içine alır, onu kendi ile mezc eder. Bundan sonra lider/önder/şef, parti vasıtası ile olsun ya da olmasın, ilkesini kendinde bulan, siyasetin tek belirleyicisi ve hatta tek aktörüdür. Tüm siyasal kurumlar ve karar alma mekanizmaları onun iradesinin ve kararlarının sorgusuz sualsiz onaylayıcıları ve uygulayıcılarıdır²⁵; tüm kurullar ve hatta millet onun mutlak yönetiminin araçları ve nesneleri oldukları ölçüde vardılar, kendi geçerli otorite ve meşruiyet kaynakları ve temelleri yoktur; "benim sayemde varsınız" tutumu her türlü duruma yansımıştır; millet için en iyi olanı yalnız o bilir ve millete ilerlemesi için o uyguladır²⁶. Bu nedenle retorikte egemenliğin kaynağı olan halk, ne siyasal ve sosyal hayatında düzenlenmesinde ne de iktidarın elde edilmesi ve kullanılmasında doğrudan müracaat edilecek bir gerçekliktir²⁷.

Bu nedenle iktidarın ilkesi hala toplumun dışında üretilmektedir. Her ne kadar ilke'nin, kısmî sekülerleşme ile birlikte aşkınsallıktan arındırıldığı iddia edilse de, bu sefer başka bir aşkınsallık ilke'yi kuşatacaktır: Karizmatik bir liderin aşılamanın mitolojik varlığı, kahramanlığı ve iradesi. Bu nedenle toplum anlamını kendi içinde bulamamakta, ilke toplumun dışında üretilmektedir. Karizmatik liderin iradesi, millet için en iyi olanı, hatta tek doğru olanı bilir, bunun için başkalarına, halka ya da kurumsal mekanizmalara ihtiyaç yoktur.

Bu durumda halk (populus) için uygun görülen konum, persona civitatis'lerden²⁸ oluşan, hiçbir durumda bir eğilimi, yönelimi, değerlerinden kaynaklı talepleri olamayacak olan; kendisi için iyi ya da doğruyu tefrik edemeyen; iradesini ve istencini ancak meclis-parti-lider aracılığı ile dile getirebilecek soyut bir bütün olma rolüdür. İktidar (potestas) ilke'yi (auc-

²⁵ Milli iradeyi temsil eden TBMM'nin yapacağı kanunlar, inkılâpların halka benimsetilmesinin ön koşuldur. Şayet bu gerçekleşmezse, inkılâplar TBMM'nin yaptığı kanunlara dayanarak korunacaktır. Ortaya çıkan "soyut milli irade ile somut halk istekleri arasındaki çelişki" halkı eğitmek, halka inkılâpçılık ruhu aşılamak ya da zorla kabul ettirmek yolları ile aşılanacaktır. Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 175, 176.

²⁶ Parla, s. 157.

²⁷ Köker, s. 174.

²⁸ Cumhuriyet, önemli bir dönüşümü egemenlik alanında gerçekleştirmişse, bir diğeri de yurttaşlık alanına gerçekleştirmiştir. Ancak bu dönüşümü özellikle *persona civitatis-kamusal yurttaş* kavramı bağlamında okumak gerekir.

toritas) de kendinde barındıracak şekilde mutlak devlet iktidarına ve belki mutlak lider iktidarına dönüşmüştür. Meşruluk toplumdan kaynaklanmamış, iktidarın meşruluk anlayışı topluma benimsetilmiş, populus'un unsurları iktidar nezdinde meşruluk arayışı içerisine girmiştir. Hatta bunu sağlayamayanların siyasetin ve toplumun kenarına itilmiş, tarih dışı ilan edilmişlerdir.

Kurucu-karizmatik liderden sonraki dönemde ilke'nin belirleyeni, meşruluğun tarif edicisi ve kaynağı olan somut ve canlı lider, yerini ölümsüz, ebedi, mitolojik, soyut bir kahraman ve lidere bırakmıştır. Artık konuşmaz, ama daha önce konuştukları ışığında konuşturulur. Zamana ve zemine göre iktidarın ilke'si bu çerçevede gerekirse yeniden belirlenir, daha güçlü, daha vurgulu ve daha belirgin hale getirilir. Resmi ideoloji, kamusal hayatın tüm yönlerinde temel referans noktası haline getirilir ve başka genel doğruların ya da normların yerleşmesine izin verilmez.

Söz konusu ideolojik yapı ve kamusal felsefe, anayasalarından egemen siyasal söylemine kadar, neredeyse değişimden bahsedilemeyecek ve durağanlığa varacak katı bir siyasal sistem meydana getirmiştir²⁹. Bu *durağanlığın sürekliliği* içerisinde kurumsal yapılar bazı değişikliklere uğrasa bile, ideolojik anlayış ve yapılar ise kendilerini zamana uyarlamanın ve adapte etmenin dışında bir değişiklik göstermemişlerdir. Rejim, önceki dönemden devraldığı lider/şef, tek parti, güdümlü seçim ve millet meclisi gibi yapılardan oluşan anti-demokratik cumhuriyet olma vasfını sürdürmüştür. Yine aynı şekilde demokratik meşruluğun bir göstergesi olan farklı fikirlere, dile getirilme imkânı tanınması, kamusal alanda temsil ve görünürlük, toplumsal istek ve beklentilerin dikkate alınması bir kenara, siyasal ve bürokratik kurumlar birer toplum ve fikir nâzırı haline dönüştürülmüştür. Siyasi iktidarın münasip görmediği, kabul etmediği hiçbir fikrin dile getirilmesi ve meşru görülmesi mümkün değildir.

Meşruluk alanının bu şekilde sınırlandırılması, "*Halkın bizzat ve bilfiil kendi mukadderatına sahip*" kılınması iddialarını Cumhuriyetin başından beri kullanılan bir söylemden ibaret hale getirmiştir. Bununla birlikte biçimsel olarak bu iddia anlamını ancak çok partili siyasal rejime geçişle

²⁹ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt 3, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, 3. Baskı, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008, s. 300.

bulmuştur. Ancak burada bile ihtiyatı elden bırakmamak gerekir. Bu ihtiyatın sebebi, iktidarın/hükümetin serbest seçimlerle halkın teveccühüne mazhar olmuş bir partinin eline geçmiş olmasına rağmen, resmi ideolojinin bir kamusal felsefe olarak siyasetin ve toplumsal hayatın tüm düşün ve eylemliliklerine hâkim olmayı sürdürmesi; kurumsal dönüşümlerin ve zihniyet farklılaşmalarının gerçekleştirilememiş olmasıdır.

Tek dereceli ve gizli oy-açık sayım ilkesine göre yapılan seçimlerle geniş bir muhalefet koalisyonuna dayanan yeni bir parti iktidara gelmiş ve siyaset topluma açılmış³⁰ gibi gözükse de bu dönemde bürokrasi, aydınlar-üniversite ve ordu gibi kurumların siyasal sistemdeki rolleri ve ağırlıkları, resmi ideolojinin kamusal alanda kendini hissedilir ve görünür kılmasına, halkın ilave kötuleyici bakışlarla³¹ yine ötekileştirilmesine yol açmıştır. Toplum hâlâ değerlerini siyasallaştıramamakta, *ilke* hâlâ toplumsal değerler referans alınarak oluşturulmamaktadır. Dolayısı ile toplum kendi tercihi olan bir partiye mecliste büyük çoğunluğu teslim etmiş ve onu hükümet etmiştir. Ama bu, ne o hükümetin muktedir olarak devlet aygıtına hâkim olduğunu ne de toplumun bunun dışında devletin temel meşruiyet normlarına sirayet edebildiğini göstermektedir³². Kaldı ki, simgesel olarak ezanın orijinal haline çevrilmesinin dışında, Cumhuriyet inkılapları ile toplumsal değerler lehine bir hesaplama ya da meydan okuma içerisine girmeyen bir hükümetin, birkaç seçim üst üste halkın çoğunun oyunu alarak iktidar olması bile, rejimin hâkim aktörlerince siyasal yaşamına son verilmesi için yetmiştir. Üstelik bu son veriş alelade bir şekilde değil, halkın ilgi gösterdiği bu hareketin siyasal alandan tamamen silinmesine ve onlara yapılan muamelenin daha sonrakilere için açık bir ibret

³⁰ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 174.

³¹ Hasolar Memolar söyleminde olduğu gibi halk hem köylüdür ve hem de kendisi için neyin iyi olduğuna karar verecek nitelikte değildir.

³² Şurasını belirtmek gerekir ki, *toplum* ya da *geniş halk kesimleri* ifadeleri ile iktidardan dışlanan, değerleri temel bir meşruiyet norm ve ilkesi olarak kabul edilmeyen toplum kesimleri anlatılmak istenmiştir. Yoksa resmi ideolojiye dayanan merkezin ve onun temsilcisi olan siyasal partilerin hiçbir şekilde ve oranda toplumdan destek görmediği anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim 1950 seçimlerinde DP oyların yüzde 52,7'sini alırken CHP de oyların yüzde 39,4'ünü almıştır. Türkiye'de yapılan son genel seçimlerde de toplumsal taban olarak bakıldığında bu oranlardan ilki çok küçük bir farkla aynı çıkarken, ikincisinde yüzde on'un üzerinde bir düşüş söz konusudur.

ve korku yaratmasına yol açacak şekilde yapılmıştır. Bu hareketle resmi ideoloji bir kamusal felsefe olarak kendini iyice tahkim etmiş, yapılan yeni anayasa ile yeni mevziler kazanmıştır. Bundan böyle, her ne kadar halk siyasetin temel belirleyicisi gibi gözüксе de, geniş halk kitlelerin desteğini almak aslında sanıldığının aksine meşruluğun bir karinesi olarak anlaşıl-mayacak, rejime nezaret eden yapı ve kurumların dikkatini ve şüphesini daha fazla çekmeye neden olacaktır. Bu nedenledir ki, yaklaşık her on yıl-da bir, *potestas*'ın temelde hangi *ilke*'ye göre kullanılacağı konusunda se-çilmiş siyasetçilerin dikkatinin çekilmesi ihtiyacı duyulacaktır³³. Bu nok-tada *populus* hala *potestas* ve *auctoritas*'a uzaktır.

Bununla birlikte dönemin ilerleyen yıllarında resmi ideolojinin eski-yeni yapısal ve kurumsal unsurlarının yanı sıra söz konusu uzaklığın art-masına yol açacak yeni gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Bu yeni gelişmeler, halk ile iktidar arasındaki mesafeyi daraltan, demokratik bir anlayışla ik-tidarın halka dayandırılmasını öngören katılımcılık, parlamenter, çoğulcu ve temsili bir demokrasi anlayışından uzaklaşmayı öngören bir anlayışın, kimi aydın çevrelerce savunulması ve bunun bir kısım kamuoyunda kar-şılık bulmasıdır³⁴. Bu anlayış, daha sonraki dönemler boyunca da bir yön-tem, program ve retorik olarak sürekli kullanılacak olan “zinde kuvvetler” kavramını halkı siyasetten dışlamak, iktidarı küçük bir oligarşik yapının eline teslim etmek için siyasal söyleme sokmuştur. Bu söylemin de etki-siyle siyaset ve halkın temsilcileri, kısa bir süre sonra tekrar, fakat bu sefer auctoritas noktasında değil iktidarın kullanımı noktasında uyarılacaktır. Buna rağmen bu da yeterli olmayacak, oldukça yakın bir dönemde yeni reformasyon adımı atılacaktır³⁵. Her ne kadar siyasal sistemin iç unsurları

³³ Burada aslında yaklaşık her on yılda bir gerçekleşen müdahalelerin tamamen ve bütün yönleri ile benzer oldukları gibi anlam çıkarılmamalıdır. İndirgemeci bir yaklaşımla nasıl ve ne şekilde yapıldıklarını anlatmaktan öte, temel bir noktaya işaret edilmeye çalışılmıştır. O da, siyasete ve halkın tercihiye yapılan bu müdahalelerin niçin ve hangi saikle yapıldığıdır.

³⁴ Kahraman, s. 215.

³⁵ Bu ve buna benzer daha sonraki dönemlerde, siyasete ve demos-kratos'a siyaset dışı mü-dahaleleri politikacıların yetersizlikleri, başarısızlıkları, basiretsizlikleri ve açgözlülükleri ile açıklamak Türk akademisinde sosyal bilimler alanında merkezi temsil eden akademik çevre-lerce sık sık dile getirilmiş, müdahaleler meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bir örnek için bkz. İl-ter Turan, “Türkiye’de Siyasal Kültürün Oluşumu”, içinde *Türkiye’de Politik Değişim ve Mo-dernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 3. Baskı, Alfa Aktüel, İstanbul, 2007, s. 438 vd.

arasındaki ilişkiler ve yapısal durum kendini idame ettirebilmiş olsa da, bu tarihte çeşitli iç ve dış etkenler resmi ideolojiyi anayasal düzeyde ve diğer yapısal-kurumsal düzenlemeler bağlamında yeniden ve daha güçlü bir şekilde *vaz etmeyi* gerektirmiştir.

1983'ten sonraki politik yapı içerisinde görünüşte resmi ideolojiyi aşındıracak kimi gelişmeler de aslında sathî ve cisimsel kalmıştır. Bu nedenle sivil kamu bürokrasisine kenar/çevre olarak tabir edilen halkın içinden gelen bürokratların yükselebilmemesinin, halkın merkeze nüfuz etmesi ve onun türdeş olma niteliğini ortadan kaldırması³⁶ şeklinde anlaşılması çok iddialı bir yorum olacaktır. Çünkü merkez olarak ifade edilen ve resmi ideolojinin tecessüm ettiği yapı ve kurumlar sadece hükümete bağlı bakanlıklardan ibaret olmadığı gibi, bundan daha da önemlisi ortada hem genel olarak hükümetin hem de tek tek her bir bakanlığın hareket alanını kısıtlayan, resmi ideolojinin ruhunu yansıtan geniş bir mevzuat vardır. Ne genel olarak hükümetler ne de kişisel olarak bürokratlar bu sınırın dışına çıkamamaktadırlar. Kaldı ki, bu dönem boyunca yapılan tüm seçimler sonrasında (genel seçimler, yerel seçimler ve Cumhurbaşkanlığı seçimi) çoğunluğu sağlayan parti, bu durumuna rağmen kendini sistem/rejim kaynaklı meşruluk tartışmalarından kurtaramamıştır. Söz konusu parti, gerek siyasal rakiplerinden gerekse de rejimin aslî unsurlarından gelen tepkilere sürekli muhatap olmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle da, ilke ve meşruluk sorunlarına neredeyse hiç eğilmemiş, pragmatik değerlerin savunuculuğunu yaparak hizmet merkezli bir anlayışa yönelmiştir. Bu da temelde, meşruluk sorununun hâlâ geniş halk kesimlerinin, çok sık kullanılan bir ifade ile çevre ve onun temsilcisi konumunda olan siyasal elitin en önemli sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat yine de, tam anlamı ile bir cepheleşme içerisine girilmeden, toplumun çoğulculuğunun uyandırılması, toplum kesimlerinin birbirlerinden haberdar olup birbirleriyle iletişime geçecek kanallarının açılması, yoğun bir fikri ve entelektüel tartışma ortamının yaratılması çabaları hiç olmazsa resmi ideolojinin tahakkümünün en azından dillendirilmesine imkân sağlamıştır. Bunun dışında kültürel ve kimlik temelli çeşitli taleplerin gündeme getirilmesi ve tartışılması, bu talepleri dile getirenlerin ka-

³⁶ Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar, içinde *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sanbay, 3. Baskı, Alfa Aktüel, İstanbul, 2007, s. 491.

musal alanda yoğun bir görünürlük kazanması hem devletin belli bir oranda geri çekilmesine ama aynı zamanda da derin reflekslerini harekete geçirmesine yol açmıştır.

Bu derin refleksler siyasi alanı restore etme konusunda bir kez daha, fakat daha öncekilerden çok farklı bir yöntem ve yol izleyerek yeniden hareket geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıl önceki doğrudan müdahale etkisini kaybetmeye başlamış; resmi ideoloji kimi yönleriyle sorgulanır hale gelmiş; devletin önceliği ve önemi aşınmış; kamusal alanın sınırlarını zorlayan kültürel ve kimlik temelli haklar gündeme getirilmiş; siyasal sistemin tıkanıklığının sebepleri sadece siyasilerde değil bir bütün olarak devlet aygıtında ve devletin işleyişinde aranmaya başlanmış ve sistem bunalımı karşısında çözümün daha fazla demokrasi olması gerektiği geniş bir kesimce ifade edilir olmuştur. Görünürdeki nedenlerin farklılığına rağmen, bu gelişmeler ve belki de daha fazlası, söz konusu derin reflekslerin, uygun konjonktürde siyasal alanı daha yoğun ve daha görünür bir şekilde yapısal ve yasal olarak resmi ideolojinin belirleyiciliği altına sokmasına, neden olmuştur. Siyasal sistem, tüm değiştirme ve reforme etme çabalarını akim bırakacak şekilde önceki haline dönmüştür. Toplum enerjisini boşa harcamış ve yerinde saymış konumuna indirgenmiştir. Öyle ki, retorik düzeyindeki demokratik değerleri bir kenara bırakırsak, geleneksel ve toplumsal değerlerin marjinalliği ve gayri meşruluğu özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısındaki Türkiye için, örneğin 1950'liler ya da 1920'ler Türkiye'si için olduğun çok daha böyledir³⁷.

Cumhuriyetin ilk yıllarında liderin iradesi ve söylemleri, onun ve partinin uygulamaları ile inşa edilen resmi ideoloji, ilke'nin kendisi, meşruluğun kaynağı olmuşken, Cumhuriyetin değişik dönemlerinde³⁸, iktidarın ilke'si bu çerçevede içeriği değişmeksizin yeniden, daha güçlü, daha vurgulu ve daha belirgin halde dile getirilmiştir. Hatta Cumhuriyetin tüm dönemlerinde özellikle de söz konusu resmi ideolojinin kurumsallaştığı dönemlerde, bu ideolojiye gönderme yapılmadan düşünce, duygu ya da yargı belirtildiği; ona dayanılmadan siyasi önerme ve proje üretildiği; ül-

³⁷ Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt I Atatürk'ün Nutku*, s. 17.

³⁸ Cumhuriyet, çeşitli bakış açılarına göre değişebilen farklı dönemler şeklinde analiz edilebilmektedir.

kenin siyasi tarihi ve geleceği üstüne onunla ilgisi kurulmadan konuşulduğu ve iş görüldüğü yok gibidir. Üstelik sadece devlet, iktidar bloku ve resmi siyaset nezdinde değil, genel olarak siyasi alanın tüm söylemleri ve aktörleri için de bu durum geçerlidir³⁹. Resmi ideoloji bununla da kalmayıp, anayasadan siyasilerin yeminlerine, muhtelif kanunlardaki göndermelerden⁴⁰ üniversiteler dâhil eğitim müfredatına, günlük yaşamdaki sembolik görünümünden dönemsel olarak gerçekleştirilen ritüellere kadar kamusal ve gündelik hayatın hemen her yönünde kendini kabul ettirmiş ve yeniden üretmiş; kamusal alanda dile getirilecek fikirlerin ve hayata geçirilecek fiillerin, aynı zamanda siyasal iktidarın da temel meşruiyet normu olmuştur. Resmi ideoloji, kamusal hayatın tüm yönlerinde temel referans noktası haline gelmiş ve başka genel doğruların ya da normların yerleşmesine izin vermemiştir.

Bu şekilde formüle edilen bir auctoritas, potestas'ı populusa, meşruluğu halka ve demokratik ilke ve değerlere indirme konusunda gerekli imkânı vermezken, böyle bir vasatta selefleri gibi hem sistem nezdinde ciddi meşruluk kaygıları taşıyan ve hem de yeni kurulmuş olan bir parti 2002 yılında tek başına mecliste çoğunluğu sağlayarak hükümeti kurmuştur⁴¹. Kendinden önceki geleneğin bir devamı olacak nitelikte geniş halk kesimleri ve bir anlamda çevrenin, başka bir temsilcisi olarak kurulan bu yeni partinin iktidara gelmesi sonrasındaki süreç, ilke ve iktidarın kullanımı, potestas ile auctoritas arasındaki ilişkiyi ele alma açısından birbirini takip eden üç aşamalı bir seyir izlemiştir.

İlk olarak merkezin dışındaki tüm siyasi oluşumların yaşadığı sistem nezdindeki meşruiyet kaygısı ile bu parti de, resmi ideoloji huzurunda kendini meşrulaştırma çabasına ve kendinin *temiz* olduğunu gösterme gayretleri içerisine girmiştir. Bunun için ilk olarak hem rejim tarafından kabul edilebilir, hem de kendisine oy vererek beklentilerini ortaya koyan halk kesimlerince onaylanabilecek orta yollu bir kimlik arayışına girmiştir. Karar kılınan kimlik olan muhafazakâr demokrasi, gelenekselliğe, top-

³⁹ Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt I Atatürk'ün Nutku*, s. 13.

⁴⁰ Siyasi Partiler Kanunu, Yüksek Öğretim Kanunu, Radyo Televizyon Kanunu vb.

⁴¹ Bu ve devam eden dönemin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Adem Çaylak ve Fatih Ertugay, "Türkiye'de Modernleşen "Siyasal Sağ"ın Temel Dinamikleri Çerçevesinde Ak Parti'nin (AKP) Eleştirel Analizi, *Türkiye Günlüğü* 96/Kış 2009, ss. 111-136.

lumsal değerlere bir vurguyu anlattığı gibi, demokratlık bağlamında ilerici-
ciliği, değişimi ve yeni beklentileri de ifade eden bir kavram olarak takdim
edilmiş ve anlaşılmıştır. Diğer yandan parti kendinin, ne olmadığını da or-
taya koymak zorunluluğunu hissetmiştir. Rejimle ideolojik bir sorunu ol-
madığını, içinden geldiği geleneğin ideolojik kimliğinden sıyrıldığını,
Türkiye'nin asıl meselesinin ekonomik kalkınma ile ilgili olduğunu ve bu-
nun yanında insan hakları konusunda rejimin sınırları dâhilinde iyileştir-
meler yapılması gerektiği konusunda mesajlar vermiştir. Bu vurgulu, be-
lirgin ve köşeli olmayan kimlik beyanları ile politika önerileri aslında par-
tinin, üzerinde hareket edebileceği bir zemin arayışı olduğu kadar, siste-
min *rıza'sının* elde edilmesi çabasıdır. Bu anlamda rıza (auctoritas), halkın
tercih ve oyunda değil ister istemez resmi ideolojiden devşirilmek duru-
mundadır.

İkinci olarak parti, sistemle kurduğu uzlaş ve çekingен ilişkiyi AB'ye
giriş süreci ve bununla ilgili yasal düzenlemeler üzerinden gevşetmiş; bu
sürece bağlı olarak hızlı ve güçlü adımlar atmıştır. Bu adımlar, AB bağla-
mında siyasal sistemin kurucu felsefesinin ana ilkelerinden birini oluştu-
ran "muasır medeniyet seviyesi"ne ulaşmak için atılan adımlar olarak or-
taya konmuş, toplumdan kabul gördüğü gibi, liberal ve demokrat çevre-
lerden de destek almıştır. Böylece söz konusu reformlar ile resmi ideoloji
köşelerinden de olsa aşınmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu sürecin ve
atılan adımların, bilinçli bir şekilde resmi ideolojinin hâkimiyetini bu denli
sarsacağından önceden planlamış olduğunu ileri sürmek de doğru olmaya-
caktır. Temelde parti bu süreçte, üzerine bastığı zemini güvenceye almak
ve hareket alanını genişletmek kaygısını taşımıştır. Ek olarak parti, derin
bir ekonomik krizden çıkmış halkın güçlü desteğini sürdürmek ve devletçi
elitler karşısındaki konumunu korumak için ekonomik politikalar ve başa-
rılara özel bir önem vermiş ve bunu da başarmıştır. Hatta denebilir ki par-
ti, bir sonraki aşamada görülecek olan ve sistemin dönüşümünü sağlayan
adımları atma şansını ancak ekonomideki başarılarıyla ve halkın bunu
takdir etmesiyle yakalamıştır. Bir de bu pragmatik başarılar, insan hakları,
toplumsal hak ve kimlik talepleri, toplumsal etkileşim kanallarının açıl-
ması gibi konularda atılan adımlarla desteklenince süreci farklı bir boyuta
taşımanın önünü açılmıştır.

Üçüncü olarak parti, bir dizi gelişmeyi ve kriz anını iyi analiz edip bunları birer fırsata dönüştürerek siyasi rejimi elinde tutan sistemin kurucu unsurlarınca dönüştürülme⁴², kendi üzerinden sistemin gücünü pekiştireceği⁴³ bir siyasi aktör olma tehlikesini de bertaraf etmiştir. Bu gelişmeler ve kriz anları şöyle sıralanabilir: Partiye açılan kapatma davası, 2007'deki Cumhurbaşkanlığı seçimi, Anayasa Mahkemesinin 367 kararı, bu dönemde Genelkurmay'ın verdiği e-muhtır ve hükümetin karşı yanıtı, çalışmaları çok öncelere dayanan ve daha sonra ortaya çıkan darbe teşebbüsleri ve bunların sivil uzantıları, darbe soruşturmaları esnasında yargı kurumları ile ilgili olarak yaşanan bir dizi gelişme bunlar arasında sayılabilir. Bu krizlerin her birinden sonra resmi ideolojinin siyaset içeri- sindeki kurumsal ve yapısal unsurlarından biri geriletilmiş, siyaset içeri- sinde ve üzerindeki ağırlığı ciddi oranda azaltılmıştır. Temsili siyaseti çevreleyen bu yapı ve unsurlar demokratik standartlara çekilememiş olsalar bile ideal bir çizgiye yakınlaştırılmışlardır. Daha da önemlisi, halk bu süreç sonunda, siyasetin temsili boyutunun dışında, ancak yine temsilcileri aracılığı ile geniş anlamda iktidarı çevreleyen yapı ve kurumların kontrolünü sağlamaya başlamıştır.

Sonuç olarak ortaya öngörülmemiş *de facto* bir durum çıkmıştır. Resmi ideoloji kurumsal ve yapısal olarak aşınmaya başlamıştır. Mevcut anayasal kurumların⁴⁴ ruhları ve mahiyetleri aynı kalmakla birlikte halk bizzat ve temsilcileri aracılığı ile bu yapı ve kurumlara dâhil olmaya, sızmaya başlamıştır. Bir anlamda populus, potestas'a etki etmiş, populus ile potestas arasındaki mesafe daralmıştır. Hal böyleyken bu kavram setinin populus-potestas ilişkisine anlam veren diğer kavramı auctoritas'ın mahiyeti göz ardı edilemez. Ancak hâlâ auctoritas'ı belirleyen, hatta kendisi aucto-

⁴² Dönüştürülme tabiri ile siyasetin yol-köprü yapma, bütçeyi hazırlama, KİT'leri idare etme vb. çok dar bir alana münhasır kılınması, iktidardaki siyasi partilere ancak bu dar çerçevede meşru hareket imkânı tanınması ve siyasi partilerinde sırf iktidarda kalmak uğruna bu sınıra razı olması, sistemle uzlaşması, merkeze yaklaşması ifade edilmek istenmektedir. Bu açıdan Türkiye siyasetinde merkez tabiri bu ilişkiye de anlatan bir kavramdır. Merkezde olan ya da olduğunu iddia eden her siyasi oluşum, statükoyla statükonun istediği biçimde ilişki kurmayı taahhüt etmiş olmaktadır.

⁴³ Çaylak ve Ertugay, s. 122.

⁴⁴ 1982 Anayasası da kimi değişikliklere uğramakla beraber bir kollayıcı ve nezaret edici metin olarak aynen durmaktadır.

ritas olan resmi ideoloji tüm siyasal sisteme hâkim olacak şekilde yasal ve bilişsel düzeyde aynılığını korumaktadır. Resmi ideoloji, toplumu topyekûn kurma ve düzenlemeye yönelik total bağlayıcılığını kaybetmiş; güvenlik, huzur, istikrar gibi kavramlar paralelinde inşa edilen devlet öncelikli milli güvenlik söylemi önemini yitirmiş; devletin toplum üzerindeki kontrolü zayıflamış olsa da, hâlâ siyasete, milli eğitime ve toplumsal kültüre ve yaşayışa yön veren bir ideoloji, toplumsal yaşamın her alanında, kamuyu ilgilendiren tutumların, görüşlerin ve açıklamaların bir parametresi ve gerekçesi hükmündedir. Bir yandan, resmi siyasetin ve siyasal iktidarın otoritesini dayandırmak zorunda kaldığı bir meşruiyet formülü ve miti; diğer yandan kamusal fikir ve fiillerin değerlendirilmesinde kullanılan bir meşruiyet normudur⁴⁵. Bu nedenle populus'un potestas'a dahil olduğu ve sızdığı böylesi bir vasatta⁴⁶ auctoritas'ın yeniden ele alınması bir zorunluluktur. Cumhuriyet tarihi boyunca meşruluğun değişmez kaynağı ilke'si olarak kalan resmi ideolojinin, toplumun yapısı ve niteliğindeki değişim, dönüşüm ve beklentileri dikkate almaksızın aynı kalmasını; siyasal iktidarları ve toplumu bu meşruluk ilke'sine uymaya zorlamak artık yersiz ve hatta olanaksız olacaktır. Çünkü Habermas'ın açıklıkla dile getirdiği gibi meşruluğun sürekli olarak yeniden kazanılması ve yeniden üretilmesi gerekir⁴⁷. Ancak bu yeniden üretme, verili bir ilke'nin topluma ve siyasete zorla kabul ettirilmesi şeklinde değil, zamanla değişen toplumsal ve siyasal değerler ile beklentiler doğrultusunda meşruluğun yeniden üretilmesi, ilke'nin çerçevesinin yeniden belirlenmesidir. Aslında meşruluğun sürekli yeniden üretilmesi gerekliliği bir geçişi de yeniden açığa çıkarır: Cumhuriyet tarihinin aynı zamanda bir meşruiyet krizleri tarihi olduğu gerçeğini. Çünkü toplumdaki otoritenin çökmüş olduğunun göstergelerinden biri, insanları itaat ettirmek için başvurulmuş güç/iktidar kullanımındaki artıştır. Aynı şekilde aşırı şiddet kullanımı iktidarın ilke'sinin zayıflığına ya da yokluğuna işaret eder⁴⁸. Bu anlamda cebrin, şiddetin ve korkunun sürekliliği, devletin, potestas ile auctoritas arasındaki ilişkiyi, iktidarın güce eşitlendiği bir ilişkiye çevirdiğini ortaya koymaktadır. Devlet, toplumsal

⁴⁵ Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt I Atatürk'ün Nutku*, s. 15-16.

⁴⁶ Farklı bir ifade ile resmi ideolojinin habitus'unu yani yaşama ortamını kaybettiği bir durum söz konusudur.

⁴⁷ Coşkun, s. 46.

⁴⁸ Barry, s. 100.

rızaya/meşruluğa dayanarak inşa edemediği toplumsal itaati güce dayanarak sağlamaya ve sürdürmeye çalışmıştır. Cumhuriyete duyulan bir çeşit mistik saygı ve korku, kurulu düzene karşı koyabilecek herhangi sistemli bir hareketi de engellemiştir. Sürekli olarak gelenek ve göreneklerin vurgulanması ile sistemin düşünsel taşlarını oluşturan soyut kavramların yinelenip her yere yazılıp kazınmasıyla otoritelere itaat etmek (baba, öğretmen, komutan, memur vs.) her vatandaş için bir tür koşullandırılmış tepki haline getirilmiştir. Ayrıca geleneksel ve kültürel kodlar böylesi arayışların önünü kesmiş, doğru ve adil bulunmasa da itaate sevk etmiştir. Meşruluğun aşağıdan yukarıya işlemediği, bir anlamda meşru olmayan bir otorite oluşmuştur.

Ortaya çıkan *de facto* durum, aynı zamanda siyasete yeni bir imkânın da kapısını aralamıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal sisteminin, toplumsal konsensüsle uyuşmaması nedeni ile meşruluk; kurumsal yapıların toplumsal dinamiklerle ve değerlerle uzlaşmaması nedeni ile katılım; siyasal aktörler/önderler ile toplumsal rıza arasındaki ilişkilerin meşruiyet temellerindeki farklılıklarda temsil krizlerine⁴⁹ yol açan ve sürekli bir bunalım ve tıkanma halini netice veren resmi ideolojinin/kamusal felsefenin bu *de facto* durum paralelinde anakronikliğin, yetersizliğinin, bilişsel, yasal her türlü zeminde aşılması gerektiğinin yüksek sesle dile getirilmesi gerekmektedir. Populus ile potestas arasındaki mesafe daralmışken auctoritas'ın birey ve toplumsal değer merkezli, insan haklarını merkeze alan bir şekilde yeniden inşa edilmesi, üretilmesi gerekmektedir. Bu yeniden üretim ise demokratik bir ilke'ye dayanacak ve kamusal alanda sürekli yapılacak tartışmalar ve müzakereler sonucunda belirlenecektir⁵⁰. Başka bir anlatımla iktidarın gerekçelendirilmesinin hangi ilke'ye göre yapılacağıнын cevabını, kurucu bir liderin mitolojik varlığı etrafında şekillenen bir resmi ideolojiye göre değil, demokratik bir müzakere ve tartışma sonucunda ortaya çıkan bir ilke'ye göre diye cevap verebilmenin, bunu üretebilmenin arayışı içerisine girmek gerekmektedir. Bu aynı zamanda potestas legitima'nın sürekliliğini sağlama arayışı da olacaktır. Modern terminoloji ile ifade edecek olursak, toplum, yaratıcısı olduğu düşünülen bir

⁴⁹ Çetin, s. 204.

⁵⁰ Vergin, s. 51.

Yasa'ya göre kendini yönettirecektir⁵¹. Yine Habermas'ın ifadesiyle toplum/yurttaşlar, siyasetin (bunun içerisinde hukukun) sadece tabileri değil, aynı anda sahibi ve kaynağı olmalarıyla meşruluğu inşa edeceklerdir⁵².

Bitirirken bir konuyu daha açıklamak gerekmektedir. O da burada dile getirilen şeyin, eleştirilen anlayışın bir yansıması olacak şekilde birilerinin halk adına konuşarak toplumun çıkarlarını ve beklentilerini dile getirmesini salık vermek olmadığıdır. Siyaset tanımlarından birini dikkate alırsak, toplumu oluşturan unsurların farklı beklenti, istek ve talepleri doğrultusunda siyasi anlamda bir çatışma içerisinde olabileceklerini, kendi özgül amaçları peşinde koşabileceklerini kabul etmek, buna dair her türlü siyasal eylemi meşru görmek üzerine bir konsensüs arayışıdır. Çünkü her sosyal sistem değerler ve inançların iletişimasyonunu gerektirir ve bu değerler ve inançlar da otoritenin temelini oluşturur. Şayet bu konsensüs ve iletişimasyon sağlanamazsa, yalnız başına güç, iktidarın devamlılığını ve istikrarını güvence altına almaya yetmeyecektir.

SONUÇ

Siyasal iktidarın meşruluğu konusunda modernitenin ortaya koyduğu ilkeler, postmodernizmle birlikte aşılmış, yeni meşruluk değerleri ve ilkeleri üzerinde hayli geniş ve yoğun tartışmalar yapılmış ve hâlâ da yapılmaktadır. Bu çalışmada bunların çoğuna değinmeden, sadece potestas-auctoritas-populus kavramları çerçevesinde geç-modern bir meşruluk tartışmasına girilmesinin nedeni şudur: Türk siyasal hayatında yaşanan yeni değişim ve dönüşümlerin, henüz postmodern aşamaya gelmediği; daha yeni, populus üzerinden zemini sosyal gerçeklik ve değerler olan bir meşruluk, yeni bir ilke (auctoritas) inşa ediliyor olduğudur. "*Hakimiyet bila kayd u şart milletindir*", ifadesindeki "kayıtsızlığın" gereği olarak siyaset ve toplum üzerindeki sınırların ve kayıtların ilk önce yapısal ve kurumsal olarak ortadan kaldırıldığı; buna mukabil resmi ideolojin aynı oranda bir aşınmaya uğramadığı böylesi bir vasatta, onu aşma çabalarıyla birlikte, iktidarın ilke'sini resmi ideolojiye gönderme yapmaksızın yeniden şekillendirmenin gerekliliği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

⁵¹ Yeni anayasa bağlamında, değiştirilemez maddeler ve hükümler üzerindeki yoğun ve bir o kadar da hararetli tartışmaları bu bakış açısı ile değerlendirmek gerekmektedir.

⁵² Vergin, s. 52.

Yaşanan her bunalım şimdiye kadar egemen düşünce sistemini/kalıbını zayıflatmaktan ziyade güçlendirmiştir. Ancak süreç şimdi başka şekilde işlemekte, her adım, yaşanan her yeni olay ve gelişme, oluşan her kriz anı (momentum) egemen düşünce sistemini/kalıbını zayıflatmaktadır. Resmi ideolojiye yaslanan devlet, meşruiyet bunalımlarını, sistemden hoşnut olmayan kesimleri sindirme ve bastırma, geri kalanını ise kayırma yoluyla toplum üzerindeki denetimini koruyarak; ya da gerçek veya gerçek dışı milli güvenlik korkuları yaratarak oluşturacağı konsensüsle yahut da bunlara benzer başka formülleri devreye sokarak aşma dönemlerini geride bırakmıştır/bırakmak zorundadır. Şu anda geline nokta yapılması gereken şey yeni bir meşruiyet formülü, yeni bir ilke üzerinde durmaktır. Bunu resmi ideolojinin yeniden yorumlanması değil, aşılması şeklinde anlamak gerekir. Bunun adımlarından biri de toplumun farklı kesimlerinin taleplerini ve varlıklarını resmi ideolojiye eklemlenmeden, onun üzerinden ve onun diliyle ifade etmeden dile getirebilmeleri olacaktır.

Bu durumun gerekliliği yani ilke'yi yeniden ele almanın gerekliliği sadece günümüzün bir kaygıdan ibaret değildir ve olmamalıdır. Bu, hem düne hem bugüne hem de yarına sahip çıkması engellenen ve yasaklanan bir toplumun kendini bunun dışına atma; vatandaşlarının siyasetin nesnesi değil, öznesi olma çabasının kurumsal ve kalıcı adımlarından biri olarak görülmelidir. ▽

KAYNAKLAR

- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve KÖKER, Levent, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- AKAL, Cemal Bali, *İktidarın Üç Yüzü*, 3. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- APTER, David A., *The Politics of Modernization*, University of Chicago Press, Chicago, 1965.
- BARRY, Norman P., *Modern Siyaset Teorisi*, Çev. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2004.
- COŞKUN, Vahap, *Ulus Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009.
- ÇETİN, Halis, *Modernleşme Krizi İdeoloji ve Ütopya Arasında Türkiye*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007.

- KAHRAMAN, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- KALAYCIOĞLU, Ersin, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar, içinde *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 3. Baskı, Alfa Aktüel, İstanbul, 2007.
- ÇAYLAK, Adem ve ERTUGAY, Fatih, "Türkiye’de Modernleşen “Siyasal Sağ”ın Temel Dinamikleri Çerçevesinde Ak Parti’nin (AKP) Eleştirel Analizi, *Türkiye Günlüğü* 96/Kış 2009.
- KÖKER, Levent, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- PARLA, Taha, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt I Atatürk’ün Nutku*, 3. Baskı, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008.
- PARLA, Taha. *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları/Cilt 3, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, 3. Baskı, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008.
- POGGİ, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005.
- ROTHBAR, Murray N., "Devletin Anatomisi", *Liberal Düşünce*, Sayı 34, Güz 2004.
- SMITH, G. W., "Siyasal Yükümlülük", Çev. Bülent Peker ve Nevzat Kırac, içinde *Blackwell’in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi, II. Cilt*, Ed. David Miller vd., Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994.
- TURAN, İlter, "Türkiye’de Siyasal Kültürün Oluşumu", içinde *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 3. Baskı, Alfa Aktüel, İstanbul, 2007.
- ULLMANN, Walter, *Principle of Government and Politics in The Middle Ages*, Methuan, Londra, 1966.
- VERGİN, Nur, *Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, 6. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

